

DİN DUYGUSUNUN BİLİMSEL TEMELİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Fatımanur GÜÇLÜER *
Ruhattin YAZOĞLU **

Özet

Din duygusu, insanların hayatı anlama ve anlamlandırma ihtiyacından doğar. Bu ihtiyacın temeline ilişkin ise birden çok varsayım vardır. Çalışmamızda din duygusunun bilimsel temeli, nörobilimsel ve evrimsel perspektiflerden ele alınırken ayrıca yaratılışçı görüşler ışığında fitrat anlayışı da incelenmiştir. Dinî inançların kökenine ve insanın anlam arayışının kaynağına dair daha derinlikli bir bakış açısı sunmak makalemizin temel amaçlarından biridir.

Bilimsel açıdan, din duygusunun temelleri beynin belirli bölgelerindeki aktivite ve biyokimyasal süreçlerle ilişkilendirilir. Bu durumun kişinin kendini aşma, ruhanî deneyimler yaşama ve toplumsal bağlar kurma eğiliminde önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Örneğin toplu ibadetlerin insanları bir araya getirmesi ve insanın kendini güvende hissetmesi bu biyolojik mekanizmayla ilişkilendirilmektedir.

Evrimsel psikoloji perspektifinden ise din duygusu, insan topluluklarında iş birliği, güven ve ahlâkî normların gelişmesine katkı sağlayarak hayatta kalmayı destekleyen, insanın sağlıklı bir birey olarak yaşamasını sağlayan bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, insanın evriminin erken aşamalarında din duygusu bulunmuyorken, hayatta kalma ve toplumsal uyum gereksinimleri doğrultusunda bu duygu evrimsel süreç içerisinde gelişmiştir. Ayrıca Yaratıcı tarafından insanın fitratına kodlandığına inanılan din duygusu, diğer bakış açılarıyla birlikte değerlendirilmiş ve mukayeseli olarak incelenmiştir.

Çalışmamız neticesinde dinî inancın kaynağının salt bilimsel metotlarla açıklanamayacağı sonucuna varılmıştır. Burada din inancının önemi vurgulanmış ve dinin insanların varlık amaçlarını anlama çabalarını destekleyen rolü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din, Bilim, Din Duygusu, Nöroteoloji, Tanrı Geni

AN EXAMINATION OF THE SCIENTIFIC BASIS OF RELIGIOUS SENTIMENT

Abstract

The feeling of religion arises from people's need to understand and give meaning to life. There are multiple assumptions regarding the basis of this need. In our study, while the scientific basis of religious emotion was discussed from neuroscientific and evolutionary perspectives, the understanding of nature was also examined in the light of creationist views. One of the main purposes of our article is to offer a more in-depth perspective on the origin of religious beliefs and the source of man's search for meaning.

From a scientific perspective, the foundations of religious emotion are associated with activity and biochemical processes in certain regions of the brain. This situation is thought to play an important role in a person's tendency to transcend himself, have spiritual experiences, and establish social ties.

* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Felsefesi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, develifatimanur69@gmail.com, ORCID: [0000-0002-4079-8120](https://orcid.org/0000-0002-4079-8120)

** Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ryazoglu@atauni.edu.tr, ORCID: [0000-0002-1673-2607](https://orcid.org/0000-0002-1673-2607)

For example, the fact that collective worship brings people together and makes people feel safe is associated with this biological mechanism.

From the perspective of evolutionary psychology, the sense of religion has emerged as a tool that supports survival by contributing to the development of cooperation, trust and moral norms in human communities and enables people to live as a healthy individual. Therefore, while there was no sense of religion in the early stages of human evolution, this feeling developed over the evolutionary process in line with the needs of survival and social harmony. In addition, the sense of religion, which is believed to be coded by the creator to the nature of man, was evaluated together with other perspectives and comparably examined.

As a result of our study, it was concluded that the source of religious belief cannot be explained solely by scientific methods. Here, the importance of religious belief is emphasized and the role of religion in supporting people's efforts to understand the purpose of existence is emphasized.

Keywords: Religion, Science, Sense of Religion, Neurotheology, The God Gene

Giriş

Dinî inançlar ve ibadetler, insanlık tarihinde hep var olmuş olan evrensel kavramlardır. Tarih boyunca tüm üyeleri ateist olan bir topluma rastlanmamasının¹ en büyük sebebi olarak bireyin bünyesinde var olan ve sağlıklı bir birey olarak toplumsallaşmasını sağlayan din duygusunun olduğu söylenebilir. Böyle güçlü bir duygunun etkisi göz önüne alındığında bu konu hakkında çağlar boyu yorum yapılması da kaçınılmaz olmuştur.

Din duygusu özellikle dinî bir yaşantıya sahip insanları tanımlayan dindarlık ile yakından ilişkilidir. Dindarlık birçok duygusal deneyimi içinde barındıran yoğun bir ruhsal tecrübedir.² Dindarlık kelimesi aynı zamanda maneviyat kavramı ile de ifade edilebilmektedir. Fakat bu kavram dindarlıktan daha genel bir anlama sahip olup her insanın içindeki bir potansiyele işaret eder. Kutsala duygusal, içsel ve kişisel bağlılığı ifade eden duygu ve düşünceler maneviyat kapsamında ele alınmaktadır.³ Maneviyat insanın iç huzurunu sağlayan ve anlam arayışını tatmin etmesi ile ilgi olan aynı zamanda herhangi bir dine bağlılık olmadığı zamanlarda da insanın elde edebileceği geniş bir kavramdır. Dinler ise bu maneviyat arayışın ve tatminin zirvesi olarak tanımlanabilir.⁴ Her iki kavram da biyoloji, duyum, duygulanım, biliş, davranış, kimlik, anlam, ahlâk, ilişkiler, roller, yaratıcılık, kişilik, kişisel farkındalık ve belirginlik dâhil olmak üzere birçok boyut içerir.⁵

Bilimdeki önemli ilerlemelere ve gelişmelere karşın, din kavramının evrensel düzeyde yaygınlığı ve derin etkisi hala tartışmaya açık birçok soruyu beraberinde getirmektedir. Örneğin dünya dinlerinin yayılması, inanç-ritüel komplekslerinin şekillenmesi gibi konular bilimsel olarak netleştirilemeyen konulardandır. Tarih boyunca dünyanın dört bir yanındaki inananların Tanrılarını zihinsel olarak nasıl temsil ettiklerine

¹ Paul Bloom, “Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç”, (Çev.:Osman Zahid Çiftçi), *Religious Belief as an Evolutionary Accident*, 2015, s.164.

² Ali Koçak, Hasan Kayıklık, “Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Çüifd)* 19(2), 2019, 685-713, s.686.

³ Rıza Altun, “Dindarlık ve Depresyon İlişkisi”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 2015, s.20.

⁴ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020, s.34-35.

⁵ Brian J Zinnbauer, Kenneth I. Pargament. “Religiousness and spirituality”, *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, 54, 2005, 1-6, s.6.

ve bu zihinsel temsillerin insan psikolojisine nasıl dâhil olduğuna ilişkin çalışmalar yapılmakla beraber tatmin edici cevaplar ortaya koyulamamıştır.⁶

Seküler hayat ideolojisinin teknoloji vasıtasıyla küresel çapta yankı uyandırmasına rağmen herhangi bir dini geleneğe müntesip insan oranının oldukça yüksek olduğu bugün bilinen bir gerçektir. Örneğin ABD’de yapılan bir çalışmada metafizik varlıklara inancın lise mezunlarında yüzde 71, yüksekokul mezunlarında yüzde 55 olduğu gözlenmiştir. Çalışmada eğitilmiş kesimin bile hâlâ yarısından fazlasının tüm inançsızlık üzerine kurulu politikalara rağmen inanç göstermesi, üzerinde durulması gereken bir durum olarak ifade edilmiştir.⁷

Bireyin bünyesinde bulundurduğu bu inanma ihtiyacı önceleri üzerinde çoğunlukla felsefesi yapılan bir durum olmuş ya da bu inanma ihtiyacı dinlerin sosyolojik ve psikolojik etkisi olarak görülmüştür. Teknoloji çağı olarak isimlendirdiğimiz bu yüzyıla kadar din duygusunun tanımı ve neliği, belirli bir inancın doğaüstü vahyinin bildirdiği belirli belgelerin tarihselliğine ve bir teoloji sisteminin bu inancın kesinliğini gösterme yeteneğine bağlı kılınmıştır. Dini inancın tarihsel kökeni, gelişiminin incelenmesinde büyük önem taşımakla beraber ilk ortaya çıkışı diğer bir ifadeyle bu inancın kökeni bugün cevabı aranan önemli sorulardan biri haline gelmiştir.⁸ Son yüzyıla gelindiğinde bu duygu durumunu soyut bir açıklamadan ziyade bilimsel bir temele oturtma adına çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ise neticede ortak bir sonuca ulaşamamıştır. Çünkü bir metafizik tezi empirik olarak kanıtlamak içerisinde bazı zorlukları da barındırır. Metafizik teoriler, oldukça genel bir yapıya sahip oldukları için her metafizikçi dünyayı kendi bakış açısıyla yorumlar. Aynı zamanda bir metafizik teorisinin başarısızlığını veya aksadığını göstermek için kendisine başvurulabilecek nötr bir olgu kümesi yoktur. Bu durumlar metafiziği bilimsel bir temele oturtma çalışmalarını sonuçsuz bırakabilmektedir.⁹

Dinin kökenine ilişkin çalışmalar birden fazla alanda kendini göstermektedir. Dinin oldukça evrensel bir sosyolojik olgu olmasının yanı sıra aynı zamanda psikolojik ve bilişsel alanda da kendini belirgin şekilde gösteriyor olması son zamanlarda nöroteoloji gibi alanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nöroteoloji, din olgusunun biyolojik temelini olduğu fikrinden beslenmektedir.¹⁰ Çalışmamız boyunca bu biyolojik temel farklı şekillerde yorumlandığını göreceğiz. Buna göre ya beynimiz bize Tanrının varlığı fikrini duyarlı kılan yaratılıştaki var olan biyolojik ve psikolojik bir mekanizma ile donatılmıştır¹¹ ya da inanç zihnin bir faaliyetinin eseridir.¹² Yani insan beyni kendisinin algılayabileceği bir Tanrı mı yaratmıştır yoksa Tanrı kendi mesajını alabilmesi için inanan insan beynini mi yaratmıştır?¹³ Bu çok boyutlu yapı göz önünde bulundurulduğunda, din duygusunun kökenini daha derinlemesine anlamak için biyolojik, bilişsel ve nörolojik süreçlerin incelenmesi gerekli hale gelmektedir. Bu bağlamda dinî tecrübenin nörolojik temellerine değinmek yerinde olacaktır.

Nöroteolojik Yaklaşım

Nöroteoloji, din nörolojisi ya da biyoteoloji¹⁴ beyin fonksiyonları ile dini deneyimin boyutları arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan bir kavram olarak ortaya

⁶ Ara Norenzayan, “The origins of religion.”, *The Handbook of Evolutionary Psychology*, 2, 2015, 848-866, s.24.

⁷ Michael Shermer, *İnanan Beyin*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2011, s.xiv.

⁸ H. B Woolston, “Religious emotion”, *The American Journal of Psychology* 13(1), 1902, 62-79, s.62.

⁹ Ahmet Cevizci, *Metafiziğe Giriş*, Say Yayınları, İstanbul 2019, s.98-99.

¹⁰ Erman Topbaş, *Dindar Beyin*, Panama Yayınları, Ankara 2013, s.100.

¹¹ Topbaş, *Dindar Beyin*, s.95.

¹² Hanefi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, İFAV Yayınları, İstanbul 2019, s.61.

¹³ Topbaş, *Dindar Beyin*, s.93.

¹⁴ Enis Doko, “Çağdaş nörobilim ve dini tecrübe: Nöroteolojik tezler bir zihinsel durum olan Tanrı inancını yanlışlayabilir mi?”, *MetaZihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2018, s.212.

çıkıştır. Nöroteoloji hem dinin hem de bilimin verilerinden yararlanan bir disiplin olarak görülmektedir. Nöroteoloji çalışmaları beyindeki bazı bölgelerin dini ve manevi deneyimden sorumlu olduğu fikrinden hareket etmiştir.¹⁵ Yapılan çalışmalara göre¹⁶ beyinde çağrışım ve yönelme alanı olarak adlandırılan yer insan ve dünya arasında kesin bir ayırım meydana getirmektedir. Birey ancak bu alan sayesinde kendisiyle kendi dışı arasında bir ayırım yapabilmektedir. Meditasyon veya ibadet sırasında da bu bölge her zamanki gibi aynı yoğunlukta çalışır fakat duyu organlarından gelen bilgi akışı aniden bloke olur. Bu algılama ise bu tarz bir deneyimlemeyi yapan her insan için tamamen gerçek ve tartışılmaz olarak hissedilebilir.¹⁷ Bu durum dinî ritüeller yahut meditasyon esnasında kişinin beyin fonksiyonlarında gerçekleşen değişikliklerden biri olarak gösterilebilir. Nöroteoloji alanı bu ve bunun gibi teoloji temelli biyolojik vakalarla yakından ilgilenmektedir.

İnancın biyolojik temelleri üzerinde yapılan çalışmalar özellikle Amerikalı bir genetikçi olan Dean Hamer'in VMAT2 olarak adlandırdığı genin insanların manevi ve mistik tecrübelerle yatkınlaştırdığını iddia etmesiyle bilim dünyasında daha ilgi çekici bir konuma gelmiştir. VMAT2 (veziküler monoamin taşıyıcı 2) adlı bu gen, serotonin, adrenalin, norepinefrin ve dopaminin akışını düzenlemektedir. Hamer, *Tanrı Geni* isimli eserinde dini ve spiritüel deneyimlerin insanların beyinlerindeki genetik ve nörolojik temellere dayandığını savunur. Hamer'e göre VMAT2 geni doğayı sevmekten Tanrı'yı sevmeye, evrenle bir olduğunu hissetmekten, onun gelişimi için fedakârlık yapmaya istekli olmaya kadar, kendini aşmanın her yönünü etkilemektedir. Bu gen kişiyi bir aziz, bir peygamber ya da bir kâhin yapmasa da, manevi teraziye değiştirmek ve kişiyi maneviyata yatkın hale getirmek için yeterlidir.¹⁸ Hamer DNA'nın sırrının, sıradan fiziksel özelliklerinde değil, taşıdığı bilgilerde yattığını ifade eder. Ona göre DNA molekülleri bilgisayar çipleri gibidir.¹⁹ İnanç duygumuz da DNA'mızdaki bu gene kodlanmıştır. VMAT2 polimorfizmi ile kendini aşma arasında açık bir ilişki vardır.²⁰

Dean Hamer'in bu hipotezine karşılık yazdığı *Tanrı Bizim Genlerimizde midir?* eserinin sahibi Jeffrey Kluger ise bu denli net bir Tanrı geni yaklaşımının doğru olmadığını ileri sürer. Ona göre ruhsal devre kartımız olarak hizmet eden kesin bir gen kümesini tanımlamaya çalışmak, aşkın olanın genetik bir şemasını çizmeye çalışmak kadar imkânsızdır. Fakat konunun oldukça açık uçlu sorular barındırması bilim adamlarının bu konu hakkında çalışmalarını daha net sonuçlar alınca kadar devam ettirmelerini muhtemel kılmaktadır.²¹

Tanrı Kaskı'nın mucidi Persinger'e göre ise Tanrı beynin bir ürünüdür.²² O, dini deneyimlerin beyindeki temporal lob fonksiyonunun normal sonuçları olduğunu ifade eder.²³ Persinger modern sinir bilimi perspektifinden bakıldığında tüm davranışların ve deneyimlerin, insan beynindeki kimyasal ve elektromanyetik olayların dinamik matrisi tarafından yaratıldığını öne sürer. Dolayısıyla paranormal deneyimler bu nörojenik

¹⁵ Mustafa Köylü, Cemil Oruç, "Dini İnancın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25(2), 2021, 547-560, s.555.

¹⁶ Andrew Newberg, et al. "Cerebral blood flow during meditative prayer: preliminary findings and methodological issues." *Perceptual and motor skills* 97(2), 2003, 625-630, s.628.

¹⁷ Topbaş, *Dindar Beyin*, s.89-90.

¹⁸ Dean Hamer, *The God Gene*, Doubleday, USA 2004, s.43.

¹⁹ Hamer, *The God Gene*, s.35.

²⁰ Hamer, *The God Gene*, s.36.

²¹ Jeffrey Kluger, et al. "Is God in our genes." *Time*, 164, 2004, 62-72, s.72.

²² Doko, "Çağdaş nörobilim ve dini tecrübe: Nöroteolojik tezler bir zihinsel durum olan Tanrı inancını yanlışlayabilir mi?", s.213.

²³ Michael A. Persinger, "People who report religious experiences may also display enhanced temporal-lobe signs", *Perceptual and Motor Skills*, 58(3), 1984, 963-975, s. 973.

süreçlerin bir alt kümesi olarak düşünülebilir.²⁴ Konu hakkında çalışmaları olan bir diğer bilim insanı Michael Shermer de Persinger gibi din duygusunu beyne indirgemiş ve beynin bir inanç motoru olarak çalıştığını iddia etmiştir. Ona göre duyular aracılığıyla beyne akan duysal veriler doğal olarak kalıplar aramaya ve ardından bulduğu kalıplara anlam katmaya başlar.²⁵ Aynı zamanda Shermer insanların doğal seçim yoluyla davranışa yön veren ahlâk duygularının ortaya çıktığına inandığını söyler. Ona göre inanç da bu şekilde evrilmiştir.²⁶

Evrimsel Yaklaşım

Dini inancı genlerde ya da beyinde arayan bilim insanlarının yanı sıra özellikle tabiatçı bir bakış açısına sahip bilim insanları din duygusunun ve din fikrinin insanda doğuştan mevcut olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre manevi ve mistik deneyimler ilk primatların ve sonunda Homo sapiens'in beyindeki çeşitli yapıların gelişmesiyle mümkün olmuştur.²⁷ Başka bir deyişle insan bunu tabiat ile süregelen ilişkisi sonucunda kendisi ortaya koymuş ve sosyal bir olgu haline getirmiştir.²⁸

Evrimsel ideolojiye göre insan beyni insana dış dünyayı tanıma ve hayatta kalma için gerekli bilişsel sorunları çözme konusunda gelişmiş bir yeteneğe sahiptir.²⁹ Çünkü insanın ise kendi dünyasını açıklamak ve anlamak için mitler inşa etmekten başka seçeneği yoktur. Böylece insanlar zorlu bir yaşantı üzerinde söz sahibi olmak için Tanrılar, ruhlar, iblisler veya diğer kutsal güç kaynaklarını oluşturmuşlardır.³⁰ Bu fikre göre din olarak adlandırdığımız çeşitli fenomenler koleksiyonu, dünyevi işlevlerle birlikte insan beyninin geçirmiş olduğu sayısız adaptasyondan sadece biridir.³¹

Evrimsel ideolojisini savunan bilim insanları insanın uyum sağlama amacıyla din üretmek üzere tasarlanmış bir veya daha fazla dini içgüdüye sahip olmasının sebebinin bu tür dini içgüdülerin işlevinin insandaki ölüm korkusu gibi kaygıları azaltma veya uyum ve dayanışmayı artırma gibi faydalarından ötürü olduğunu iddia etmişlerdir.³² Çünkü öldürmenin, hırsızlığın ve adaletsizliğin olduğu dünyada psikolojik olarak sağlıklı ve dirayetli kalmak için insanın işler kontrolden çıktığında ihbarda bulunacak bir yüce varlığa ihtiyacı vardır. İşte bu baskın duygu bu şekilde oluşmuş ve gelecek nesillere de miras bırakılmıştır.³³ Dolayısıyla burada din düşüncesi bir çözüm olarak doğal seçim tarafından tasarlanan evrimleşmiş psikolojik mekanizmaların veya sistemlerin ürünü olarak görülmektedir.³⁴ Ateist bir bilim insanı olan Daniel Dennet da bu fikri savunmakta ve Tanrı veya ruh düşüncesinin kendimizi mutlak addetme arzumuzun fosil kalıntısı olarak görmektedir.³⁵ Bu fikre göre din düşüncesi beynimizin bir ürünü olarak karşımızda durmaktadır.

İnsanın evrimine inanan ve din duygusunun da bu evrimin bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunan tüm bu görüşler özellikle insanın toplumsal yaşamda var olabilmesinin yanında psikolojik olarak da güvende olması açısından önemini vurgulamıştır. İnsan, kendi içinde hissettiği manevi varlığın farkına vardığında, bu farkındalık ona huzur ve güven

²⁴ Michael A Persinger, "The neuropsychiatry of paranormal experiences." *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 13(4), 2001, 515-524, s.515.

²⁵ Shermer, *İnanan Beyin*, s.xvi.

²⁶ Shermer, *İnanan Beyin*, s.62.

²⁷ Andrew B Newberg, Eugene G. d'Aquili, "The neuropsychology of religious and spiritual experience", *Journal of consciousness studies* 7(11-12), 2000, 251-266, s.251.

²⁸ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, s.160.

²⁹ Newberg, d'Aquili, "The neuropsychology of religious and spiritual experience", s.252.

³⁰ Newberg, d'Aquili, "The neuropsychology of religious and spiritual experience", s.253.

³¹ Leea Kirkpatrick, "An Emerging New Foundation For The Psychology of Religion", *Handbook Of The Psychology of Religion And Spirituality*, 101, 2005, s.108.

³² Kirkpatrick, "An Emerging New Foundation For The Psychology Of Religion", s.105.

³³ Jeffrey Kluger, et al, "Is God in our genes", *Time* 164, 2004, 62-72, s.64.

³⁴ Kirkpatrick, "An Emerging New Foundation for the Psychology of Religion", s.106.

³⁵ Susan Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s.105-106.

sağlayabilir.³⁶ Burada üzerinde durulması gereken hususlardan biri olarak bu durum göstermektedir ki kökeni her ne olursa olsun din duygusu insana hayati derecede fayda sağlamaktadır. Örneğin ruhsal deneyimlerin yalnızca insan ruhunu etkilemekle kalmayıp aynı zamanda çeşitli bozuklukların tedavisine yardımcı olmak üzere kullanıldığı tarih boyunca görülmüş bir durumdur. Günümüzde de dua ve meditasyonun hem fiziksel hem de psikolojik parametreleri iyileştirebildiği birçok çalışmada ortaya koyulmuştur.³⁷

İslami Yaklaşım

Din duygusunun herhangi bir şekilde genlere veya beyne indirgenmediği ve insanın doğuştan dini bir kabiliyete sahip olduğuna inanan dini geleneklerden biri olan İslâm inancında bu durum fitrat kavramıyla açıklanmaktadır. Doğal iman etme, Allah'ı tanıma kabiliyeti olarak tanımlanan fitrat, dini düşünce ve davranışlarının temelini oluşturur.³⁸ Dolayısıyla fitrat bir dindarlık kabiliyetidir. Bu durumda din duygusuna, akıl ve tecrübenin müdahalesi henüz yoktur. Ancak insan, bu kabiliyeti geliştirerek inanan bir insan olabileceği gibi, köreltmek veya baskı altına almak suretiyle de inkârcı bir kimse olabilir.³⁹ İnsan beyni her ne kadar inanmaya uygun bir biçimde tasarlanmış olsa da mevcut dinsel uygulamaları içselleştirilmesinde içinde bulunduğu insani çevrenin etkili olabileceği de önemli bir noktadır.⁴⁰

İslâm düşüncesinin temsilcilerinden olan İbn Tufeyl, insanda yaratılışında var olan bir din duygusundan söz eder. Tufeyl'in, *Hay b. Yakzan* isimli eseri, yaratıcının varlığını insanın kendi aklıyla da bulabileceğine dair bir düşünceyi aktarmaktadır. Bir yaratıcıya inanma içgüdüsünün insanın beraberinde yaratıldığının anlatıldığı bu öyküde Hay bin Yakzan yüce yaratıcı fikrini kendi özü aracılığıyla kavramış ve varlığın bilgisine ulaşmıştır.⁴¹ Tufeyl'in burada aktarmak istediği en önemli düşünce insanın dünya ve ahireti kazanabilecek tabiatı yaratılmış olduğudur.⁴² Bu durum dindar olmayanların bile bazen hayatlarını yönlendiren görünmeyen kasıtlı güçlerin varlığını sezdiklerine⁴³ dair söylemlerini destekler niteliktedir. Görüldüğü gibi hangi inanca sahip olursa olsun gerçek inananlara göre, bağlılıklarını harekete geçiren en önemli şey kendilerinden çok daha yüksek bir güce dair bir duygudur.⁴⁴

İslâm geleneğinin temsilcilerinden bir diğeri olan Muhammed Kutub'a göre de insanda bir fitratın olduğunu ispatlayan şey insanın kendisi ve tarihidir. Evrimin de aslında fitratı değiştirmek değil fitratı gerçekleştirmek olduğunu söyleyen Kutub, bu işlemin fitratın alanını arttırdığını ve sürekli olarak onun yeni şekiller almasını sağladığını ifade eder.⁴⁵

Kutub'a göre insanın değişmez güdülerini ve yapısını insanlığın sürekli olarak değişip duran hayatı ile bağdaştırmamalıyız. Ona göre insanın fitrî güdülerini açığa çıkaran tablo nesilden nesile değişir ve evrimleşir. İnsan aklıyla maddi kâinat arasındaki sürekli sürtüşmenin ve bu sürtüşme sonucu olarak pratik hayatta görülen yeni şekillerin ortaya çıkmasının etkisi ile bu evrim gerçekleşir. Fakat şeklin değişmesi halinde insan değişir mi sorusuna Kutub yemek yeme güdüsünü örnek verir. Çünkü bu bütün insanlarda sabit

³⁶ H. B. Woolston, "Religious emotion." *The American Journal of Psychology* 13(1), 1902, 62-79, s.79.

³⁷ Newberg, d'Aquili. "The neuropsychology of religious and spiritual experience", s. 263.

³⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, *Ku'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997, s.16.

³⁹ Kasapoğlu, *Ku'an'da İman Psikolojisi*, s.20.

⁴⁰ Topbaş, *Dindar Beyin*, s.56.

⁴¹ İbn Sina, İbn Tufeyl, *Hay bin Yakzan*, (Çev.: M. Şerefeddin Yaltkaya, Babanzade Reşid), YKY Yayınları, İstanbul 2023, s. 128.

⁴² Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, s.16.

⁴³ Konika Banerjee, Paul Bloom, "Why did this happen to me? Religious believers' and non-believers' teleological reasoning about life events", *Cognition*, 133(1), 2014, 277-303, s.299.

⁴⁴ Kluger, "Is God in our genes". s.63.

⁴⁵ Muhammed Kutub, *Evrin ve Değişmezlik*, (Çev.: M. Beşir Eryarsoy), Beka Yayınları, İstanbul 2013, s.124.

değişmez fitrî bir güdüdür. Örneğin, insan avlanma çağında avladığı hayvanı çiğ olarak yemiştir. Daha sonra ateşi keşfetmiş ve bu ona oldukça yeni ve hayatı bütünüyle değiştiren bir dünyanın kapılarını açmıştır. Görüldüğü gibi burada değişen yemek yeme güdüsünün kendisi değil yemeği yeme şeklinin kendisidir.⁴⁶

Yine Kutub'a göre insanı yeryüzünün halifesi olması için yaratmış olan Allah aynı zamanda ona bu özelliği de bağışlamış olmalıdır. Çünkü bu özellik halifeliğin araç gereçlerinden biridir. İnsana ateşi keşfetme imkânı ve fırsatı sağlayan Allah'tır ve bunlar tesadüf değildir. Allah insanın fitratına tabiatla görünen gerçeklere dikkat etme ve bunları tasavvur edip bunlardan yararlanma özelliği de yerleştirmek suretiyle ona bu imkân ve fırsatı vermiştir. Yoksa insanın önünde ateşi ortaya çıkartan sonra da bu düşüncüyü ondan alıp kullanmaya ittiği söylenen tesadüf, hayvanın önünde milyonlarca kez gerçekleşmekte fakat hayvan onu idrak ve tasavvur edememekte, bu onu işinde kullanmak için almamaktadır.⁴⁷ Çünkü bilme hususunda insan ile hayvan arasındaki temel fark hayvanın sadece tikel şeyleri idrak edebilirken insanın hem tikel hem de tümel hakikatleri idrak edebilme kabiliyetinin olmasıdır. Yani insan gündelik bilgisi ile sahip olduğu gibi varlığın mahiyetini metafiziğin niteliğini ve varlık hakkındaki konumunu bilme yetisiyle donatılmıştır.⁴⁸ Görüldüğü üzere Kutub da din duygusuna evrimsel bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Fakat buradaki evrim salt materyalist veya ateistik bir yaklaşımdan beridir. Kutub'a göre din duygusu bizatihi insanın kendisine yaratılıştan verilmiş, insandan da onu geliştirmesi beklenmiştir.

İslam düşünce tarihinde din duygusunun başka birçok önemli filozof ve mütefekkir tarafından da farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Örneğin Farabi, akli insanın hem teorik hem de pratik mükemmelliğe ulaşmasında ilahi bir rehber olarak görmüş, dini ise hakikate kitlelerin ulaşmasını kolaylaştıran zorunlu bir toplumsal düzen biçimi olarak değerlendirmiştir.⁴⁹ Onu takip eden İbn Sina, insan aklının doğru işleyişiyle aşkın hakikate ulaşabileceğini savunmuş, özellikle "nazari akıl" kavramı aracılığıyla varlık ve yaratıcı hakkında kesin bilgi edinmenin mümkün olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁰ Bütün bu yaklaşımlar, din duygusunun basit biyolojik ya da nörolojik süreçlere indirgenemeyecek kadar derin, fitri ve aşkın bir temele dayandığını ortaya koymakta ve indirgemeci nöroteolojik yaklaşımlara karşı güçlü bir entelektüel çerçeve sunmaktadır.

Din duygusunun belirgin varlığı üzerine yapılan çalışmalar öncelikle insandaki duygusal bir ihtiyaca dikkate çekmektedir. Örneğin yapılan bir çalışmada bir yaratıcıya inanmanın ve belli bir dini disiplin içinde bulunmanın Maslow'un ifade ettiği ihtiyaçlar hiyerarşisinde davranışın motive edicileri olarak belirlediği gereksinimleri giderdiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla iman salt entelektüel veya zihinsel bir çabadan ibaret olmadığı aynı zamanda insandaki başta duygusal ihtiyaçlar olmak üzere birçok gereksinimini karşıladığı anlaşılmıştır.⁵¹

Din duygusunun kökenine dair bu çok yönlü yorumlar göstermiştir ki bu konuda dinî geleneklerin açıklamalarında olduğu gibi bilimsel olarak net bir şey söylemek henüz mümkün olmamıştır. Neticede bir ucu metafizik unsurlara dayanan bu duygunun salt bilimsel yöntemlerle açıklanması oldukça güçtür. Fakat din duygusunun kökenine dair yapılan her alandan çalışmanın bir ortak noktasına dikkat çekmek gerekir; o da bu duygunun insan için sağladığı faydadır. Örneğin din duygusunun insanın evrimi ile

⁴⁶ Kutub, *Evrime ve Değişmezlik*, s.101.

⁴⁷ Kutub, *Evrime ve Değişmezlik*, s.116.

⁴⁸ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s.31.

⁴⁹ Farabi, *On the Perfect State*, (Çev.:Richard Walzer), Clarendon Press, 1985, 231-233.

⁵⁰ İbn Sina, *The Metaphysics of Healing: Avicenna's Metaphysics of the Healing*, (Çev.: Michael E. Marmura), Brigham Young University Press, 2005, s. 77-80.

⁵¹ Seyithan Can, "Allah'a İman'ın Psiko-Sosyal Temelleri (Maslow'un İhtiyaçlar Piramidi Bağlamında Bir Değerlendirme)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 473-501, s.496.

yerleştiğini savunanlar genellikle onu insanın psikolojik olarak kendini güvende hissetme, ölümden ve yok olma düşüncesinden bertaraf etme gibi sebeplerden ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Çünkü din, insanın hayatına inanç ve ritüellerle karışarak onun anlamlı, kendisi ve çevresiyle barışık bir hayat yaşamasına imkân vermekte; ümitsizliğe ve boşluğa düşmesini engellemektedir.⁵² Dini inancın ve ritüellerin, depresyon, kaygı, korku, öfke gibi ruh sağlığını tehdit eden duygular üzerinde hafifletici etkiye sahip⁵³ olduğu düşünüldüğünde, dinî bir anlayışta kendine yer bulmayan insanlarda da aksinin olması oldukça olası görülmüştür. Din üzerine yaptığı felsefî çalışmalarla tanınan Pascal bu konuyla ilgili olarak üç türlü insanın varlığından bahseder; bunlardan biri Tanrıya bulduktan sonra çalışır durur, bir diğeri O'nu aramaya koyulmuştur fakat henüz bulamamıştır. Sonuncusu ise bulmadan ve aramadan yaşayıp gider. Tanrıyı bulan mutlu ve uslu, Tanrıyı henüz aramakta olan mutsuz ama uslu, ne arayan ne de bulan insan ise çilgindir.⁵⁴

Sonuç

İnsan ve inanç konularının mahiyeti dikkate alındığında tek bir sebebe dayanılarak din duygusunun kökeninin açıklanması mümkün değildir. Aynı zamanda bu konuda salt maddeci bir yaklaşımın yeterli olmayacağı ve holistik bir bakış açısına ihtiyaç duyulduğu da bir gerçektir.⁵⁵ Çünkü dinler tarihi, korkulardan emin olmanın verdiği memnuniyet ile birlikte, teslim olmanın verdiği iç huzurun rolünü gösteren örneklerle doludur.⁵⁶ Bunun sebebi ise insanın, varlığın ve kendi varoluşunun sebeplerine dair anlamsal bir arayış kabiliyetine sahip olmasıdır. İnsanlar doğası gereği meraklıdırlar ve meraklarının peşinden giderek bir anlamsal arayışa giren insanlar geçirdikleri süreçte belli bir inanca sahip olurlar. Din, bu tür sorulara cevap arayan insanlar için bir rehberlik kaynağı sağlar ve anlamı bulmalarına yardımcı olur. Evrenin ve insanın varoluşunun neden ve nasıl olduğu gibi temel sorular, insanların düşünce ve duygularını şekillendirir. Bilimsel metotlar empirik yollardan bir sonuca varmaya çalışırken, insandaki bu duygusal süreci ölçebilecek bilimsel bir metot bulunmamaktadır. Dinî inancın tek başına bu yönü bile konunun tek bir dayanak ile açıklanamayacağını göstermektedir. Sonuç olarak söylenebilir ki din, insanların varlık amaçlarını anlama çabalarını destekleyen bir görev üstlenir. İnsanlar, din aracılığıyla yaşamlarına anlam, amaç ve yönlendirme katmayı amaçlarlar. Bu nedenle, din duygusu insanların derin anlayış arayışlarına dayanır çünkü din, onlara bu anlamları bulmada rehberlik eder.

Bu bağlamda, din duygusunun kökenini açıklamak için biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve kültürel birçok faktörün bir arada değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Evrimsel psikoloji, insanda inanç eğiliminin hayatta kalma ve sosyal uyum açısından avantajlar sağladığını ileri sürerken; bilişsel bilimler, zihnin doğası gereği aşkın varlıklar ve görünmeyen güçler hakkında düşünmeye meyilli olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyolojik yaklaşımlar ise dinin bireyler ve toplumlar için düzen, dayanışma ve kimlik inşası işlevlerini vurgulamaktadır. Dolayısıyla dinî inanç, yalnızca bireysel bir tecrübe ya da psikolojik bir ihtiyaç olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir fenomen olarak da değerlendirilmelidir. İnsanın kendi varoluşunu anlama çabası, onu hem bireysel düzeyde metafizik sorgulamalara hem de kolektif düzeyde dini yapılar oluşturmaya yöneltmiştir. Bu çok katmanlı yapı, din duygusunun kökeninin ve işlevinin salt tek bir sebep ya da tek bir disiplin çerçevesinde izah edilemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla

⁵² Ali Rıza Aydın, “İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(2), 2009, 87-100, s.98.

⁵³ Altun, “Dindarlık ve Depresyon İlişkisi”, s.15.

⁵⁴ Blaise Pascal, *Düşünceler*, (Çev.; İsmet Zeki Eyüboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2011, s.35.

⁵⁵ Köylü, Oruç, “Dini İncanın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”, s.550.

⁵⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s.30.

din duygusunun incelenmesinde disiplinler arası bir yaklaşım benimsemek, hem insan doğasının hem de dinî tecrübenin daha bütüncül bir şekilde anlaşılması için zorunlu görünmektedir.

Kaynakça

- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013.
- Altun, Rıza, “Dindarlık ve Depresyon İlişkisi”. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 2015.
- Newberg, Andrew, et al. "Cerebral blood flow during meditative prayer: preliminary findings and methodological issues." *Perceptual and motor skills*, 97(2), 2003, 625-630.
- Aydin, Ali Rıza, “İnanma İhtiyacı Ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(2), 2009, 87-100.
- Banerjee, Konika, Bloom, Paul, “Why did this happen to me? Religious believers’ and non-believers’ teleological reasoning about life events”. *Cognition*, 133(1), 2014, 277-303.
- Blackmore, Susan, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.
- Blaise Pascal, *Düşünceler*, (Çev.: İsmet Zeki Eyüboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2011.
- Bloom, Paul, “Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç”, (Çev.:Osman Zahid Çiftçi), *Religious Belief as an Evolutionary Accident*, 2015.
- Can, Seyithan, “Allah’a İman’ın Psiko-Sosyal Temelleri (Maslow’un İhtiyaçlar Piramidi Bağlamında Bir Değerlendirme)”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 473-501.
- Cevizci, Ahmet, *Metafiziğe Giriş*, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Deniz, Gürbüz, *Anlam Ve Varlık Boyutuyla İnsan*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015.
- Doko, Enis, “Çağdaş nörobilim ve dini tecrübe: Nöroteolojik tezler bir zihinsel durum olan Tanrı inancını yanlışlayabilir mi?”. *MetaZihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2018.
- Farabi, *On the Perfect State*, (Çev.:Richard Walzer), Clarendon Press, 1985.
- Hamer, Dean, *The God Gene*, Doubleday, USA 2004.
- İbn Sina, İbni Tufeyl, *Hay bin Yakzan*, (Çev.: M. Şerefeddin Yaltkaya, Babanzade Reşid), YKY Yayınları, İstanbul 2023.
- İbn Sina, *The Metaphysics of Healing: Avicenna's Metaphysics of the Healing*, (Çev.: Michael E. Marmura), Brigham Young University Press, 2005.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Ku'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Kirkpatrick, Leea, “An Emerging New Foundation For The Psychology Of Religion”. *Handbook Of The Psychology Of Religion And Spirituality*, 101, 2005.
- Koçak, Ali, Kayıklık, Hasan, “Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Çüifd.)* 19(2), 2019, 685-713.
- Köylü, Mustafa, Oruç, Cemil, “Dini İncanın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25(2), 2021, 547-560.
- Kutub, Muhammed, *Evrin ve Değişmezlik*, Beka Yayınları, İstanbul 2013.
- Newberg, Andrew B, Eugene G. d'Aquili, “The neuropsychology of religious and spiritual experience”. *Journal of consciousness studies* 7(11-12), 2000, 251-266.
- Norenzayan, Ara, “The origins of religion.”. *The Handbook of Evolutionary Psychology*, 2, 2015, 848-866.

Özcan, Hanefi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İFAV Yayınları, İstanbul 2019.

Persinger, Michael A., "People who report religious experiences may also display enhanced temporal-lobe signs", *Perceptual and Motor Skills*, 58(3), 1984, 963-975.

Persinger, Michael A., "The neuropsychiatry of paranormal experiences". *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 13(4), 2001, 515-524.

Shermer, Michael, *İnanan Beyin*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2011, s.xiv.

Tokur, Behlül, *Klasik Ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020.

Topbaş, Eriman, *Dindar Beyin*, Panama Yayınları, Ankara 2013.

Woolston, H. B., "Religious emotion", *The American Journal of Psychology* 13(1), 1902, 62-79.

Zinnbauer, Brian J, Kenneth I. Pargament. "Religiousness and spirituality". *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, 54, 2005, 1-6.